

**doi Critiquing and Investigating the Edited Section of Qit'as of Sanai's Diwan
by Mohammad Reza Barzegar Khaleqi**

  Mohammad Heydari¹

 Ali Mohammad Moazzeni²

Submitted: 2024-12-10 Revised: 2025-02-09 Accepted: 2025-02-15 Published: 2025-09-23 pp.149-175

Abstract

This article critically examines Mohammad Reza Barzegar Khaleqi's edited version of "Sanai's Diwan". For this purpose, the section on Qit'as (also known as fragments) in this edition has been analyzed in detail. The critiques directed at this edition are categorized into eight general issues: uncritical reliance on a single manuscript, misreading certain manuscripts, favoring certain readings that are sometimes metrically flawed, duplication of a poem within the collection, omission of significant witnesses, incorrect arrangement of verses in some Qit'as, failure to distinguish poems by other poets, and typographical errors. Subsequently, we conducted a verse-by-verse analysis of the Qit'as, identifying 23 specific examples related to these eight categories. It should be noted that at the end of each instance, the corrected version of the verse(s) has been provided based on manuscripts. Our critique is based on stylistic and linguistic considerations, meter, rhyme, and the textual variants present in the manuscripts..

Keywords: Sanai's Diwan, Sanai's Qit'as, Poem editing, Word registration error, Misreading the manuscript.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1. PhD Student of Persian Language and Literature. Department of Persian Language and Literature. Faculty of Literature and Humanities. University of Tehran. Tehran. Iran. <mailto:heydarimohammad@ut.ac.ir>

2. Professor of Persian Language and Literature. Department of Persian Language and Literature. Faculty of Literature and Humanities. University of Tehran. Tehran. Iran. <mailto:moazzeni@ut.ac.ir>

References:

- A. et al. (1998). *Loqatname*. 16 Vol, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Abd al-Aziz Kashi. *Rowzat al-Nazer va Nozhat al-Xater*. Manuscript No. Univ.F.766 in the Istanbul University Library, Transcribed about 8th AH.
- Anvari, A. (1958-1961). *Diwan*. Edited by Mohammadtaqi Modarres-e Razavi, 2 Vol, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Asjadi-e Marvzi, A. (1955). *Diwan*. Edited by Taheri-e Shahab, Tehran: Tahuri Library. [In Persian]
- Awfi, M. (1956). *Labab al-Albab*. With New Edition and Complete Annotations by Saeid Nafis, Tehran: Ibn-e Sina & Elmi. [In Persian]
- Azraqi Heravi (2019). *Diwan*, Edited by Masoud Rastipur and Mohammadtaqi Xolusi, Tehran: Library, Museum and Document Center of Iran Parliament. [In Persian]
- Dabirsiaqi, M. (1995). *Pioneers of Persian Poetry*. Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]
- Foruzanfar, B. (1979). *Soxan va Soxanvaran*. Tehran: Xarazmi. [In Persian]
- Hamidoddin-e Kermani (2005). *Almozaf Ela Badaye al-Azman Fi Vaghaye-e Kerman*. Edited by Abbas Eqbal, Tehran: Parliament Printig House. [In Persian]
- Idgah-e Torqabe, V. (2022). *Pronunciation in Old Persian Poetry*. Tehran: Dr. Mahmud Afshar in Collaboration with Soxan. [In Persian]
- Lazard, G. (1982). *The First Persian Poets*. Tehran: French Iranian Studies Association. [In Persian]
- Naserxosrow Qobadiani, A. (1994). *Safarname*. By the Efforts of Mohammad Dabirsiaqi, Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Onsoni-e Balxi, A. (1984). *Diwan*. By Effort of Mohammad Dabirsiaqi, Tehran: Sanaei. [In Persian]
- Rastipur, M. (2015). Criticism of the Edition of Diwan-e Hakim Sanaei by the Efforts of Dr. Mohammadreza Barzegar-e Xaleqi. *Criticism of Book*, 1(3-4), 75-90. [In Persian]
- Rastipur, M. (2015). Textual Analysis of the Manuscript of *Collected Poems of Sanaei* in Kabul Public Library. *Owraq-e Atiq*, 4, 251-275. [In Persian]
- Safari-e Aqqale, A. (2016). *Persian Poems Scattered in Texts*. 2 Vol, Tehran: Mahmud Afshar in Collaboration with Soxan. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, A. (1957). *Diwan*. By the Efforts of Mazaher Mosaffa, Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, A. (1962). *Diwan*. Edited by Mohammadtaqi Modarres Razavi, Tehran: Ibn-e Sina Library. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, A. (2007). *Sanaei-e Qaznavi's Sonnets*. Edited by Yadollah Jalali Pandari, Tehran: Elmi-Farhangi. [In Persian]

Studies

Original Paper

Report and Review

- Sanaei-e Qaznavi, A. (2014). *Diwan*. By the Efforts of Mohammadreza Barzegar-e Xaleqi, Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, A. *Diwan*. Manuscript No. 13471 in Iran Parliament Library, Transcribed in 837 AH. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, A. *Diwan*. Manuscript No. 2184 National Library of Iran, Transcribed in 1002 AH. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, A. *Diwan*. Manuscript No. 232 in the Central Library of the University of Tehran, Without Date. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, A. *Diwan*. Manuscript No. 2727 in the Bayazid Valyyeddin Library, Transcribed in 684 AH. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, M. (1977). *Collected Poems of Hakim Sanaei*. In Facsimile from the Old Manuscript of the 6th Century, By the Efforts of Aliasqar Bashir, Kabol: Beyhaqi. [In Persian]
- Sanaei-e Qaznavi, M. (2018). *Hadiqat al-Haqiqat*. Edited by Mohammadjafar Yahaqqi & Sayyed Mahdi Zarqani, Vol. 1, Tehran: Soxan. [In Persian]
- Sayfi-e Neyshaburi, M. (2020). *Rasael al-Oshaq va Vasael al-Moshtaq*. In Facsimile by the Efforts of Javad Bashari, Tehran: Dr. Mahmud Afshar in Collaboration with Soxan. [In Persian]
- Suzani-e Samarqandi, M. (1959). *Diwan*. Edited by Naseroddin Shahoseyni, Tehran: Amirkabir. [In Persian]

doi نقد و بررسی تصحیح بخش قطعات دیوان سنایی به کوشش محمد رضا برزگر خالقیعلی محمد مؤذنی^۲ محمد حیدری^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱ از صفحه ۱۴۹ تا صفحه ۱۷۵

چکیده

در این مقاله به نقد و بررسی دیوان سنایی به تصحیح محمد رضا برزگر خالقی پرداخته‌ایم و برای این منظور بخش قطعات این تصحیح به صورت موردی بررسی شده است. انتقادات وارد به این تصحیح در ۸ عنوان کلی دسته‌بندی شده‌اند که شامل تبعیت بی چون و چرا از یک نسخه، بدخوانی بعضی دستنویس‌ها، برگزیدن ضبط مر جوح و بعضاً خارج از وزن و اشتباه، ضبط یک شعر در دو جای دیوان، ذکر نکردن بعضی نسخه‌بدل‌های مهم، ترتیب نادرست ابیات در بعضی از قطعات، ناپیوستگی دیوان از اشعار سایر گویندگان و اغلاط چاپی است. سپس به صورت جزئی و بیت به بیت قطعات این دیوان را بررسی کرده‌ایم و ۲۳ مصداق برای این ۸ عنوان کلی ذکر کرده‌ایم. گفتنی است در پایان هر مورد، صورت صحیح بیت یا ابیات بر اساس دستنویس‌ها ارائه شده است. معیار ما برای نقد این تصحیح مسائل سبکی و زبانی، وزن، قافیه و ضبط اشعار در دستنویس‌ها بوده است.

واژگان کلیدی: دیوان سنایی، قطعات سنایی، تصحیح شعر، ضبط مر جوح، بدخوانی نسخه.

Cite this article: Heydari, Mohammad. Moazzeni, Ali Mohammad. (2025). Critiquing and Investigating the Edited Section of Qit'as of Sanai's Diwan by Mohammad Reza Barzegar Khaleqi. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-1, 149-175. <https://doi.org/10.22034/crc.2025.493179.1177>

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تهران. تهران. ایران.

(نویسنده مسؤول). heydarimohammad@ut.ac.ir

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تهران. تهران. ایران.

moazzeni@ut.ac.ir

۱. مقدمه

دیوان سنایی تا کنون چند بار تصحیح شده که سه تصحیح آن قابل توجه است؛ تصحیح محمدتقی مدرّس رضوی، تصحیح مظاهر مصفا و تصحیح محمدرضا برزگر خالقی. مصفا مشخصات نسخه‌های مورد استفاده خود را ذکر نکرده و درباره تصحیحش نوشته است: «نسخه‌ای فراهم گردید و نسخه‌ای نیز در دسترس بود به مقابله آن‌ها با یکدیگر و همچنین تطبیق آن‌ها با دو نسخه طبع شده یکی نسخه قدیمی طبع طهران و دیگر نسخه مصحح فاضل آقای مدرّس رضوی، پرداخت.» (سنایی، ۱۳۳۶: دویست و پانزده). چنانکه مصفا خود اذعان داشته است دیوان مصححش چه از لحاظ ضبط اشعار چه ترتیب و توالی آن‌ها، شباهت بسیاری به چاپ مدرّس رضوی دارد. از تفاوت‌های این دو تصحیح اینکه مصفا نسخه‌بدل‌ها را جز در چند مورد معدود ذکر نکرده است.

جلالی پندری در مقدمه تصحیحش از غزل‌های سنایی درباره ضرورت تصحیح مجدد دیوان سنایی بعد از تصحیح مدرّس رضوی به تفصیل سخن گفته است (رک: سنایی، ۱۳۸۶: چهل و یک-نود و هشت). و ما به تکرار آن نمی‌پردازیم.

تصحیح برزگر خالقی آخرین تصحیح از دیوان سنایی است (سنایی، ۱۳۹۳) که با استفاده از نسخه‌های متعدّد و ذکر نسخه‌بدل‌ها انجام شده است و انتظار می‌رفت کار نهایی در تصحیح دیوان سنایی باشد، اما چنین نیست.

۱-۱. روش پژوهش و چارچوب‌های نظری

برزگر خالقی در تصحیحش از دیوان سنایی از ۱۲ نسخه استفاده کرده است که به همان ترتیب که در مقدمه دیوان معرفی شده‌اند، در ذیل می‌آیند. ضمناً در این مقاله نیز با عناوین اختصاری مصحح، از این نسخه‌ها یاد می‌شود.

۱- نسخه موزه کابل (ک)؛ تاریخ کتابت ندارد، اما بر اساس برخی قراین کتابت آن را در نیمه دوم قرن ششم حدس زده‌اند (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/ چهارده).

۲- نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (د)؛ میکروفیلم شماره ۱/۸۳۳-ف؛ در رجب ۶۰۴ به کتابت در آمده است (همان: ۱/ هفده).

۳- نسخه کتابخانه بایزید ولی‌الدین (ب)؛ به شماره ۲۶۲۷؛ در سال ۶۸۴ کتابت شده است (همان: ۱/ بیست).

۴- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی (مج-۱)؛ به شماره ۱۴۰۱۷/۳ در سال ۶۹۵ کتابت شده است (همان: ۱/ بیست و سه).

- ۵- نسخه کتابخانه ملک (م)؛ به شماره ۵۴۶۸؛ تاریخ کتابت ندارد اما با توجه به قراین کتابت آن را در آغاز سده ۸ هجری قمری تخمین زده‌اند (همان: ۱ / بیست و شش).
- ۶- نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۲د)؛ میکروفیلم شماره ۵۵۸/۳-ف؛ در پایان ربیع‌الاول سال ۷۱۷ کتابت شده است (همان: ۱ / بیست و نه).
- ۷- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی (مج)؛ به شماره ۱۳۴۷۱؛ به سال ۸۳۷ کتابت شده است (همان: ۱ / سی و دو).
- ۸- نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۳د)؛ میکروفیلم شماره ۱۲۹؛ در سال ۸۵۵ کتابت شده است (همان: ۱ / سی و شش).
- ۹- نسخه کتابخانه ملی ایران (م)؛ به شماره ۲۳۵۳؛ تاریخ کتابت ندارد (همان: ۱ / سی و نه).
- ۱۰- نسخه کتابخانه ملی ایران (م)؛ به شماره ۲۱۸۴؛ کتابت در ۱۰۰۲ (همان: ۱ / چهل و سه).
- ۱۱- نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (د)؛ به شماره ۲۳۲؛ کتابت در ۱۰۰۳ (همان: ۱ / چهل و شش).
- ۱۲- نسخه کتابخانه ایندیا آفیس (ه)؛ به شماره ۲۷۲۲؛ کتابت در ۱۰۰۶ (همان: ۱ / چهل و نه).
- روش برزگر خالقی در تصحیح این است که ضبط قدیم‌ترین نسخه‌ای را که قطعه در آن وارد شده است به عنوان متن قرار می‌دهد و ضبط سایر نسخه‌ها را ولو اجماع داشته باشند به عنوان نسخه‌بدل ذکر می‌کند (برای مثال بنگرید به مصرع اول از بیت اول قطعه شماره ۱۰۲؛ همان: ۱ / ۷۷۰) و اگر از این قاعده عدول کند آن کلمه، مصرع یا بیت را در قلاب ([]) می‌نویسد. پیداست که این روش نمی‌تواند ما را به شکل اصیل اشعار سنایی رهنمون کند. در مقاله حاضر بر اساس معیارهایی از جمله وزن، قافیه، مسائل دستوری، سبک‌شناسی، آوایی، و نیز توجه به اقدام و اجماع نسخ به نقد این تصحیح پرداخته شده است و ترجیح ما برای ضبط اشعار، معیارهای مذکور است. برای سهولت داوری خوانندگان، تصویر آن بخش از دستنویس‌ها که مورد بحث بوده، در ذیل هر مورد قرار داده شده است.

۲. پیشینه پژوهش

راستی‌پور در نقد تصحیح برزگر خالقی مقاله‌ای نوشته است (راستی‌پور، ۱۳۹۴ ب) و در چند بخش «چگونگی بررسی دستنویس‌ها، شیوه تصحیح، نمایه‌ها و فهرست‌های ارائه‌شده و چگونگی به دست دادن نسخه‌بدل‌ها» به بررسی کلی تصحیح ایشان پرداخته است و از بررسی جزئی و بیت به بیت دیوان چشم پوشیده است (همان: ۷۵). در واقع ماهیت مقاله مزبور با مقاله حاضر متفاوت است زیرا ایراداتی که راستی‌پور بر تصحیح برزگر خالقی وارد

می‌داند روش شناختی است و می‌توان گفت همپوشانی محتوایی‌ای بین مقاله‌ی راستی‌پور و مقاله‌ی حاضر وجود ندارد. غیر از مقاله‌ی مذکور، مقاله‌ای یا مطلبی در نقد این چاپ از دیوان سنایی یافت نشد.

۳. بحث

با بررسی جزئی و بیت به بیت بخش قطعات دیوان مصحح برزگر خالقی به نقد تصحیح ایشان که در ۸ عنوان کلی زیر خلاصه می‌شوند، می‌پردازیم.

- تبعیت بی چون و چرا از یک نسخه و نادیده گرفتن سایر نسخه‌ها.
 - بدخوانی دستنویس‌ها در بعضی موارد.
 - قرار دادن ضبط مرجوح و در بسیاری موارد اشتباه، خارج از وزن، و بی‌معنی به عنوان متن.
 - ضبط برخی از اشعار در دو جای دیوان.
 - ذکر نکردن برخی نسخه‌بدل‌های مهم.
 - ترتیب نادرست ابیات در بعضی قطعات.
 - وجود اشعار دیگر گویندگان در دیوان مصحح ایشان به واسطه‌ی وارد کردن هر شعری به متن به صرف بودن در یک نسخه.
 - اغلاط چاپی.
- اینک در ذیل هر عنوان مصداق‌های آن ذکر می‌شود. گفتنی است ممکن است در بیتی یا قطعه‌ای دو یا چند عنوان از عناوین هشت‌گانه فوق صدق کند که ما آن را در ذیل اصلی‌ترین ایراد ذکر کرده‌ایم.

۳-۱. تبعیت بی چون و چرا از یک نسخه و نادیده گرفتن سایر نسخه‌ها:

۳-۱-۱. قطعه شماره ۳۸ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/ ۷۵۱)

شد دیده من سپید از آن وعده لیکن چو نکو نکو نگه کرد
آخر بر مرثیه‌ی پدر ما را همچون زبر درش سیه کرد

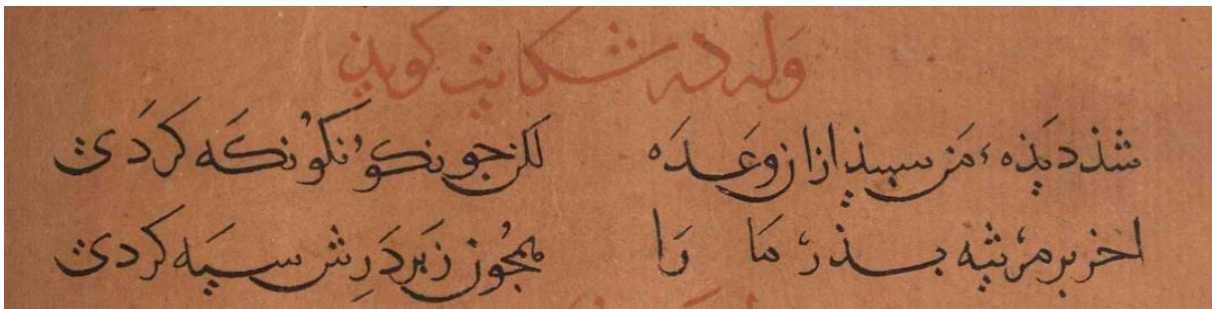
ضبط فوق مطابق با قدیم‌ترین نسخه مورد استفاده مصحح است که این قطعه در آن آمده است. یعنی «مج» (= نسخه شماره ۱۳۴۷۱ مجلس شورای اسلامی؛ کتابت در ۸۳۷ق). چنانکه ملاحظه می‌شود وزن مصراع اول در

مقایسه با مصراع دوم در هر دو بیت متفاوت است. وزن مصراع‌های اول هر دو بیت «مفعولُ مفاعِلن مفاعیلن» است و وزن مصراع‌های دوم هر دو بیت «مفعولُ مفاعِلن فعولن». در واقع مصراع‌های دوم یک هجا کمتر دارند. این اشتباه نه از جانب شاعر، که از جانب مصحح است که از ضبط غلط یک نسخه تبعیت کرده و توجهی به ضبط سایر نسخه‌ها نداشته است. مصحح در بخش نسخه‌بدل‌ها ذکر کرده از تفاوت ضبط نسخه «م ۱» نکرده است و فقط برای بیت اول نوشته: «م ۱: لکن». در نتیجه خواننده تصور می‌کند که ضبط این نسخه هم مانند متن است، در حالی که با مراجعه به این نسخه به ضبط درست ابیات می‌رسیم:

شد دیده من سپید از آن وعده	لکن چو نکو نکو نگه کردی
آخر بر مرثیه پدر ما را	همچون زبر درش سیه کردی

(نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی، ص ۳۶۹)

صفحه ۳۶۹ از نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی

گفتنی است در تصحیح مدرّس رضوی هم مانند نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی کلمه آخر ابیات «کردی» است (سنایی، ۱۳۶۲: ۱۰۹۸).

۳-۱-۲. قطعه شماره ۴۵ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۵۳)

چو سرش گرد کند دشمنان دژم گردند	چرا نه مردم دانا چنان زید که نعم؟
به سر بریدن او دوستان خرم گردند	چنان بیاید بودن که گر سرش ببرند

معنای بیت دوم به این صورت که ذکر شده است نقض غرض است. شاعر خواسته است بگوید نباید چنین باشی که اگر سرت را بریدند دوستان خوشحال شوند. این قطعه صرفاً در یک نسخه مورد استفاده مصحح وارد شده است؛ نسخه «ه» که تاریخ کتابت آن سال ۱۰۰۶ ق است (سنایی، ۱۳۹۳: ۱ / ۱ چهل و نه). تبعیت بی چون و چرای مصحح از ضبط این تک‌نسخه باعث شده است این ضبط اشتباه به دیوان راه یابد. مدرّس رضوی صورت صحیحی از این قطعه را در دیوان مصحح ضبط کرده است:

چرا نه مردم دانا چنان زید که به عمر
چو سرش درد کند دشمنان دژم گردند
چنان نباید بودن که گر سرش ببرند
به سر بریدن او دوستان خرم گردند
(سنایی، ۱۳۶۲: ۱۰۶۵)

گذشته از ضبط اشتباه و بی‌معنی در دیوان چاپی، باید یادآور شد که قطعه مزبور در دیوان عسجدی نیز وارد شده است (عسجدی، ۱۳۳۴: ۱۸) و در لباب‌الالباب عوفی هم به نام عسجدی آمده است (عوفی، ۱۳۳۵: ۲۸۷). پس بر مصحح بود که این قطعه را که صرفاً در یک دستنویس از قرن ۱۱ به نام سنایی آمده و در منابع دیگر به نام عسجدی ثبت شده است، وارد دیوان سنایی نکند یا در بخشی به عنوان اشعار الحاقی آن را ثبت کند.

۳-۱-۳. بیت اول از قطعه شماره ۴۹ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱ / ۷۵۴)

به این شیوه است:

ای سنایی! کسی به بوالعجبی زرگری را سخنسرای کند

و عنوان این قطعه هم در متن ایشان «در هجو زرگر» است؛ ولی این عنوان و واژه «زرگر» در مصراع دوم بیت مزبور که ناشی از تبعیت بی چون و چرای مصحح از ضبط یک نسخه است، اشتباه است. این قطعه در هجو «سرگر» است که شاعر بوده و سنایی قطعه‌ای دیگر در هجو او و پسرش دارد (سنایی، ۱۳۹۳: ۱ / ۷۵۰). «سر» به معنی کفش است و «سرگر» یعنی کفشگر و کفشدوز (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل «سرگر»). دیگر ابیات قطعه این نظر را تأیید می‌کنند:

نه شکرخای نیست در عالم که کسی یار چرم‌خای کند
کانچه خلقان به زیر پای آرند او همی بر کنار جای کند

کی سر صحبت سران دارد آن که پیوسته کار پای کند؟

حال چطور می‌شود عنوان قطعه‌ای که صریحاً در هجو کفشدوزی است، در هجو «زرگر» باشد؟ این اشتباه از انتخاب ضبط یک دستنویس (ب) و بی‌توجهی به ضبط صحیح سه دستنویس دیگر (م ۲، د، ه) که در نسخه‌بدل‌ها ذکر شده‌اند ناشی شده است.

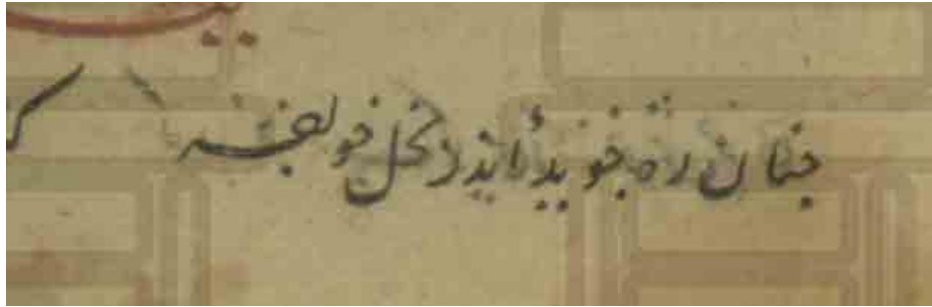
۳-۱-۴. قطعه شماره ۵۷ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/ ۷۵۵)

چنان ره جوید اندر نحل خواجه
بر او تا نام دادن برنیفتد
که هرگز هیچ کس را هیچ ندهد
گرش قولنج گیرد تیز ندهد

چنانکه ملاحظه می‌شود بیت اول قافیه ندارد و این اشکال ناشی از تبعیت مصحح از ضبط منفرد نسخه «مج» است. این قطعه در دو نسخه مورد استفاده مصحح وارد شده است: «مج» و «ه». صورت درست در نسخه «ه» آمده است که به عنوان نسخه‌بدل ذکر شده: «که هرگز هیچ کس را چیز ندهد». با این ضبط مشکل قافیه حل می‌شود. نکته دیگر اینکه با توجه به ذکر نکردن نسخه‌بدلی برای مصراع اول بیت اول، سهوی در خواندن نسخه رخ داده است. در نسخه «مج» به جای کلمه «نحل» واضحاً «بخل» با یک نقطه زیر ب و یک نقطه روی خ ضبط شده است (نسخه شماره ۱۳۴۷۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگ ۳۳۵ ر). گفتنی است به این قطعه در کتاب المضاف الی بدایع الزمان فی وقایع کرمان (تألیف به سال ۶۱۳ ق) هم بی ذکر نام گوینده استشهاد شده است و آنجا هم قافیه بیت اول به درست «چیز» است:

به نادان چنان خو کرده خواجه
بر او تا نام دادن برنیفتد
که هرگز هیچ کس را چیز ندهد
گرش قولنج گیرد تیز ندهد
(حمیدالدین کرمانی، ۱۳۳۱: ۲۰؛ صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۵: ۱/ ۵۳۹)

همچنین این قطعه در روضة الناظر و نزهة الخاطر عبدالعزیز کاشانی با اختلافاتی به نام سنایی نقل شده است (کاشانی، بی تا: برگ ۲۹۱ پ) و در آنجا نیز قافیه بیت اول «چیز» است.

برگ ۳۳۵، نسخه شماره ۱۳۴۷۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی

۳-۱-۵. قطعه شماره ۱۲۳ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۷۴)

به شعر اندرت مردم خواندم ای خرا! که تا کارم ز تو گیرد فروغی
خطی نادانیم دادی و شاید دروغی را چه آید جز دروغی

معنای «خطی نادانی» در مصراع اول بیت دوم روشن نیست. ضبط بیت به این صورت مطابق ضبط منفرد نسخه «مج» است که چنانکه ملاحظه می‌شود معنای محصلی ندارد. با عنایت به نسخه‌بدل‌ها به ضبط درست می‌رسیم. قطعه در ۶ نسخه از نسخه‌های مورد استفاده مصحح آمده است که سه نسخه «م ۱»، «م ۲» و «د» «خطی نارایج» ضبط کرده‌اند و نسخه «د ۳»، «خط نارایج» و نسخه «ه»، «دروغی رایج». ظاهراً ممدوح براتی بابت مدح به شاعر داده است و این برات نقد نشده است و شاعر این قطعه را سروده است. به هر حال «خطی نادانی» معنایی مناسب مقام را افاده نمی‌کند و حاصل تبعیت بی چون و چرای مصحح از یک نسخه است و ضبط درست مصراع مطابق اکثریت نسخه‌ها، «خطی نارایجیم دادی و شاید» است.

۳-۱-۶. قطعه شماره ۱۲۹ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۷۵)

خوبی و زشتی نبیند کورچشم [و] کوردل [خواه] با او مردمی کن خواه با او کژدمی
هرکه از بی چشم دارد مردمی و چشم شرم همچنان باشد که دارد چشم از [ارزن گندمی]

مصراع اول بیت دوم به این شکل اشکال نحوی و معنایی دارد؛ چه کلمه «چشم» را به کلمه «شرم» اضافه کنیم و چه اضافه نکنیم اشکال رفع نمی‌شود. این اشکال ناشی از تبعیت مصحح از ضبط دستنویس «ب» است، در حالی که در همین دو بیت، مصحح ۳ بار از ضبط این دستنویس عدول کرده است که نگارنده ۲ مورد [خواه] و [ارزن گندمی] را عدول‌هایی درست می‌انگارد. باری به ضبط غلط و بی‌معنی نمی‌شود اتکا کرد. مطابق نسخه‌بدل‌ها، ضبط نسخه «م ۲» درست است: «هرکه از بی‌دیده دارد مردمی و شرم چشم». در چاپ مدرّس رضوی هم بیت به درستی ضبط شده است:

هرکه از بی‌چشم دارد مردمی و شرم چشم همچنان باشد که دارد چشم ز ارزن گندمی
(سنایی، ۱۳۶۲: ۱۱۰۱)

«چشم داشتن» به معنی توقع و امید داشتن است (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل «چشم داشتن») و با این ضبط بیت اشکال نحوی‌ای ندارد و معنی بیت واضح است: هرکه از بی‌دیده یا بی‌چشم (همان «کور چشم کوردل» در مصراع اول بیت اول) توقع مردمی و شرم دارد همچنان است که از ارزن توقع گندم بودن داشته باشد یعنی توقعی محال.

۳-۲. بدخوانی دستنویس‌ها در بعضی موارد:

۳-۲-۱. بیت سوم از از قطعه ۵۹ (سنایی، ۱۳۹۳: ۷۵۵/۱)

باید که فروخته‌ی بود شمع پروانه ز شمع کم نیاید

این قطعه در ۲ دستنویس «ب» و «د» (= دستنویس شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران) از دستنویس‌های مورد استفاده مصحح، موجود بوده است. با توجه به اینکه برای این قطعه نسخه‌بدلی ذکر نشده است مصحح در نسخه «ب» یاء کوچک که نشانه اضافه‌شدن کلمه «پروانه» به «شمع» است را «ز» خوانده است و آن را وارد متن کرده است. ضبط مصراع دوم در چاپ مدرّس رضوی هم مانند بزرگر خالقی است (سنایی، ۱۳۶۲: ۱۰۷۱) که معنایی درخور نتواند داشت. نیز باید پرسید در مصراع اول «ی» در کلمه «فروخته‌ی» از کجا به متن وارد شده است و چه معنایی را افاده می‌کند؟ در هر دو دستنویس یاد شده «فروخته» بدون «ی» ضبط شده است (نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین: برگ ۲۷۶؛ نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: برگ ۳۱۸). به هر روی

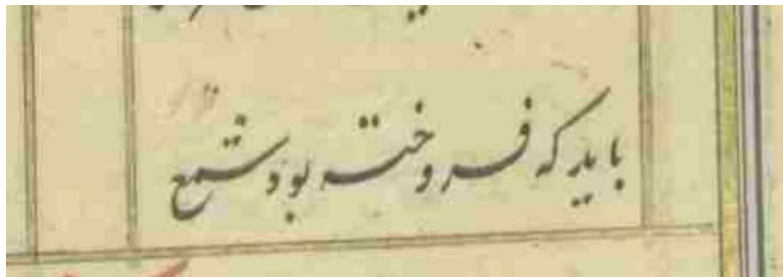
بیت با ضبط دیوان چاپی معنایی درخور ندارد و صحیح همان ضبط نسخه کتابخانه بایزید ولی‌الدین (برگ ۲۷۶) است:

باید که فروخته بود شمع پروانه شمع کم نیاید

که با سیاق قطعه که از بذل و بخشش ممدوح سخن می‌گوید موافق است و معنایش چنین است: شمع باید مشتعل و روشن باشد، پروانه برای شمع زیاد است؛ یعنی ممدوح که چون شمع است باید بخشنده باشد، اطرافیان برای بهره‌ور شدن از این بخشش‌ها همیشه هستند و زیادند.

برگ ۲۷۶ نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین

برگ ۳۱۸ نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

نکته گفتنی دیگر اینکه ترتیب ابیات دو نسخه با هم متفاوت است و مصحح این را در نسخه‌بدل‌ها ذکر نکرده است. ترتیب ابیات در نسخه کتابخانه دانشگاه تهران نسبت به متن چاپی و نسخه کتابخانه بایزید ولی‌الدین چنین است: ۱، ۲، ۳، ۴.

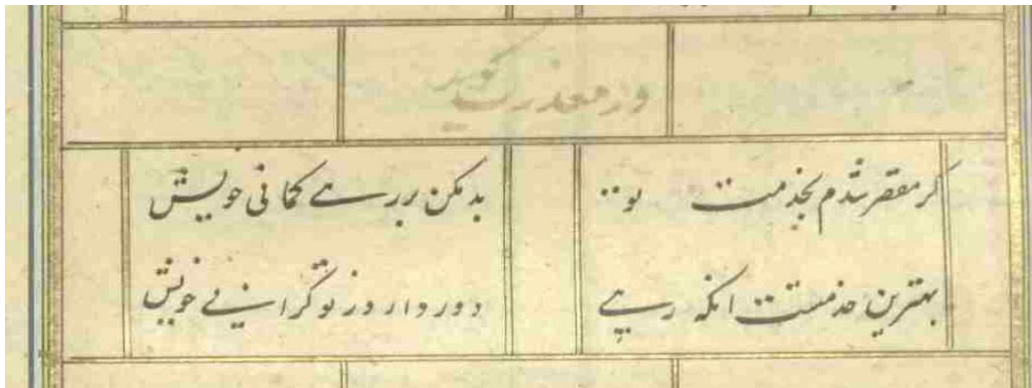
۳-۲-۲. ابیات اول و دوم از قطعه شماره ۷۷ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/ ۷۶۰)

اگر مقصر شدم به خدمت تو بد مکن بر رهی گمانی خویش
بهترین خدمت آنکه رهی دور دارد ز تو گرانی خویش

این قطعه صرفاً در یک نسخه از نسخه‌های مورد استفاده مصحح وارد شده است؛ نسخه «د». چنانکه مشاهده می‌شود وزن مصرع اول بیت اول مخدوش است. با مراجعه به نسخه معلوم می‌شود که در آنجا صورت صحیح ضبط شده است: «گر مقصّر شدم به خدمت تو» (نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: برگ ۱۹۶ر). ظاهراً مصحح خط جدولی که برای اشعار رسم شده است را به عنوان «ا» در کلمه «اگر» فرض کرده است.

در بیت دوم نیز اشکال وزنی و معنایی دیده می‌شود و این اشکال ناشی از بدخوانی عبارت «خدمتست» در نسخه است که مصحح آن را «خدمت» خوانده و وارد متن کرده است. در تنها نسخه حاوی این قطعه، صورت درست ضبط شده است: «بهترین خدمت آنکه رهی» (همان: برگ ۱۹۶ر). گفتنی است این قطعه با ضبط درست در دستنویس رسائل العشاق و وسائل المشتاق سیفی نیشابوری (کتابت در ۶۸۵ق) نیز بی نام گوینده نقل شده است (سیفی نیشابوری، ۱۳۹۹: برگ ۱۷۸ر).

برگ ۱۹۶ر نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

۳-۲-۳. بیت سوّم از قطعه شماره ۹۱ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/ ۷۶۸)

مستی از صحبتم بپرهیزد همچو خواب از دو چشم بیماران

این قطعه در چهار دستنویس از دستنویس‌های مورد استفاده مصحح آمده است که قدیم‌ترین آن‌ها نسخه «ب» است. مصحح نسخه‌بدلی برای مصرع اول این بیت ذکر نکرده است، در حالی که با مراجعه به نسخه «ب» می‌بینیم که به جای کلمه «مستی» در ابتدای بیت، به صورت واضح «هستی» با هاء دو چشم نوشته شده است (نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین، برگ ۲۷۳ر). در دو نسخه «م ۲» و «د» هم «هستی» نوشته شده است، منتها «ه» در کلمه «هستی» در آن دو نسخه به اصطلاح نستعلیق «ه ویرگولی» است که کاتبان در قرار دادن ویرگول زیر «ه»

با مسامحه رفتار می‌کردند و این نوع از نگارش «هـ» مانند حرف «م» است (نسخه شماره ۲۱۸۴ کتابخانه ملی، ص ۴۹۹؛ نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، برگ ۳۲۷). از لحاظ معنایی هم «هستی از صحبتم بپرهیزد» کاملاً با سیاق قطعه که صحبت از مفلسی و نومیدی است همخوانی دارد. باری حتی اگر در دو نسخه «م» و «د» کلمه مورد بحث «مستی» باشد مصحح باید از شیوه معتادش یعنی تبعیت از قدیم‌ترین نسخه پیروی می‌کرد و اگر هم تشخیص داده است که کلمه «هستی» در موضع مزبور غلط واضح است و باید از آن عدول کرد باز هم باید مطابق شیوه همیشگی «مستی» را در بین قلاب ([]) می‌نوشت و در بخش نسخه‌بدل‌ها اختلاف نسخه «ب» را ذکر می‌کرد تا خواننده تصور نکند در نسخه «ب» هم «مستی» ضبط شده است.

برگ ۲۷۳ نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین

۳-۲-۴. قطعه شماره ۱۲۱ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۷۴)

سخن را به خواب اندرون دوش گفتم
سخن سردبادی برآورد و گفت:
که گر شد معزی تو دایم همی‌زی
دریغا معزی! دریغا معزی!

وزن قطعه فوق چنانکه ملاحظه می‌شود «فعولن فعولن فعولن فعولن» است که بحر آن متقارب مثنیٰ سالم می‌شود، لکن وزن مصراع اول بیت دوم «فعولن فعولن فعولن فعول» است که در عروض آن را متقارب مثنیٰ مقصور می‌نامند. به عبارت دیگر این مصراع یک هجا از سایر مصراع‌ها کمتر دارد. قطعه مزبور در ۳ نسخه از نسخه‌های مورد استفاده مصحح وارد شده است؛ «ب»، «د»، و «هـ». و در نسخه «هـ» در دو موضع نوشته شده است. مطابق نسخه‌بدل‌ها، در نسخه «د» و هر دو موضع نسخه «هـ» به جای «گفت» در پایان مصراع اول بیت دوم «گفتا» ضبط شده است که بیت را از مشکل وزنی می‌رهاند. طبق ضبط متن چاپی و نسخه‌بدل‌ها خواننده تصور می‌کند این اشتباه وزنی ناشی از تبعیت مصحح از ضبط دستنویس «ب» است، اما با مراجعه به دستنویس «ب» (نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین، برگ ۲۷۲ پ) متوجه می‌شویم در آنجا نیز در آن موضع واضحاً «گفتا» ضبط شده است. شاید مصحح «ا»

در «گفتا» را خط جدولی که اشعار را در آن می‌نوشتند فرض کرده است. به هر حال ضبط نسخه «ب» از نظر وزنی درست است و بدخوانی از جانب مصحح است؛

سخن سردبادی برآورد و گفتا دریغا معزی دریغا معزی

برگ ۲۷۲ پ نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین

۳-۲-۵. بیت سوّم از قطعه شماره ۱۳۷ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۷۷)

نه ماه رنج آن کشید او چو بعد از آن از کس همان فکند که از کون فکنیدی

چنانکه ملاحظه می‌شود وزن مصراع اول مختل است. نیز نحو و معنای آن رسا نیست. مصحح این قطعه را مطابق با قدیم‌ترین نسخه‌ای که قطعه را داشته است ضبط کرده؛ یعنی «م ا». اما با مراجعه به این نسخه مشکل وزنی و نحوی و معنایی حل می‌شود. کاتب این نسخه هرگاه کلمه‌ای را در کتابت بیتی جا می‌اندازد آن کلمه را در حاشیه بیت (معمولاً ابتدای بیت و گاهی بالای همان موضع) می‌نویسد (برای مثال بنگرید به: نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی، ص ۲۸۴ و ۲۹۳). در بیت مورد بحث هم همین اتفاق رخ داده است؛ یعنی کاتب که کلمه «چه» را از مصراع اول جا انداخته است آن را در حاشیه ابتدایی بیت نوشته است (همان، ص ۳۶۷) و مصحح به آن بی‌توجه بوده است. باری با عنایت به این نکته به ضبط درست بیت نائل می‌شویم:

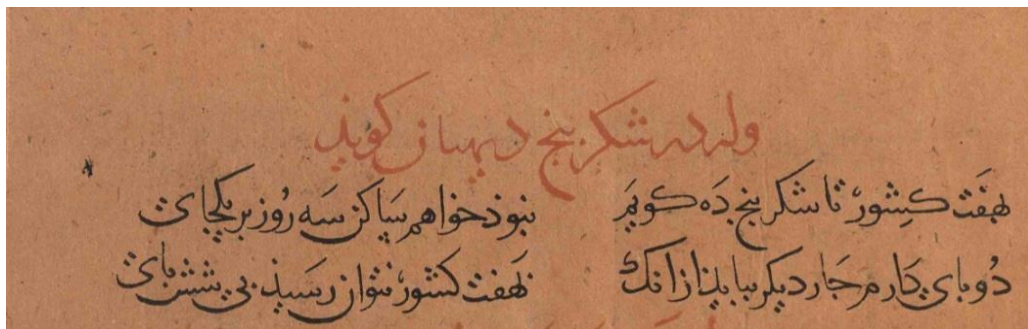
نه ماه رنج آن چه کشید او چو بعد از آن از کس همان فکند که از کون فکنیدی

صفحه ۳۶۷ از نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی ایران

۳-۲-۶. سه‌هویی در ذکر برخی نسخه‌بدل‌ها

عنوان قطعه شماره ۱۱۳ را در بخش نسخه‌بدل‌ها از نسخه (م ۱) به این صورت نقل کرده است: «وله در شکر پنج ده به بیان گوید» (سنایی، ۱۳۹۳: ۲/۲۲۱۴). که بی‌معنی می‌نماید. با مراجعه به نسخه به ضبط درست عنوان این قطعه می‌رسیم؛ در آنجا به وضوح نوشته شده است: «وله در شکر پنج‌دیهیان گوید» (نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی، ص ۳۶۸). «پنج‌ده» نام شهری است «از توابع مروالرود، در آسیای مرکزی بر ساحل شرقی رود کوشک، نزدیک ملتقای آن با مرغاب و در قدیم زیر مرو کوچک واقع بوده است.» (ناصرخسرو، ۱۳۷۳: ۲۱۹).

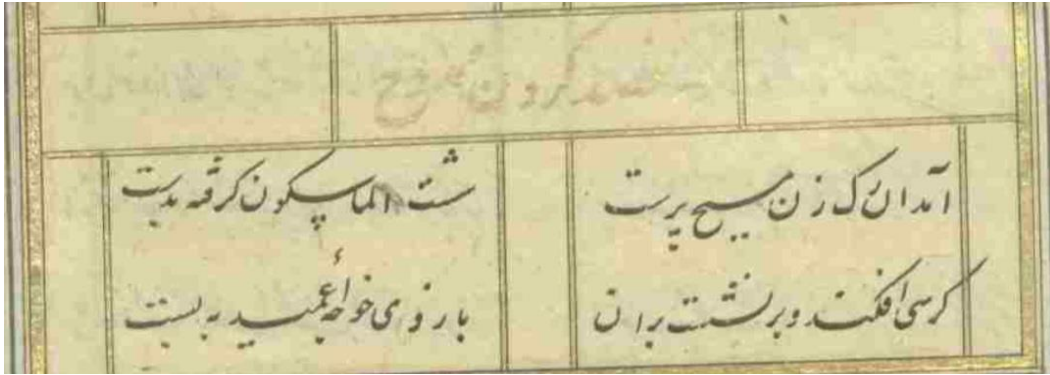

صفحه ۳۶۸ از نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی ایران

عنوان قصیده شماره ۳۷ (که قطعه چهاربیتی مقفایی است که مصحح آن را در ضمن قصاید ذکر کرده) نیز در بخش نسخه‌بدل‌ها درست ذکر نشده است. عنوان آن از نسخه (د ۵)، «در هجو کردن» نوشته شده است (سنایی، ۱۳۹۳: ۲/۱۱۶۸) در حالی که محتوای این قطعه به هیچ وجه هجو نیست. با مراجعه به نسخه به ضبط درست که

کاملاً با محتوای قطعه همخوان است، نائل می‌شویم: «در فصد کردن ممدوح» (نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، برگ ۳۱۷).

برگ ۳۱۷، نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

گفتنی است این قطعه که مصحح آن را ذیل قصاید آورده با اختلافاتی در لباب‌الالباب ذیل اشعار شهاب‌الدین شاه علی‌ابی‌رجاء الغزنوی نقل شده است (عوفی، ۱۳۳۵: ۴۴۵)، در دیوان انوری هم وارد شده است (انوری، ۱۳۶۴: ۱۰۴۶/۲) و در دیوان عنصری ذیل «اشعار منسوب به عنصری» نقل شده است (عنصری، ۱۳۶۳: ۳۷۱) و با توجه به اینکه صرفاً در دو دستنویس قرن ۱۱ از دستنویس‌های دیوان سنایی وارد شده است، شایسته بود مصحح با احتیاط با آن برخورد کند و در بخشی به عنوان اشعار الحاقی آن را نقل کند.

۳-۳. قرار دادن ضبط مرجوح و در بسیاری موارد اشتباه، خارج از وزن و بی‌معنی به عنوان متن:

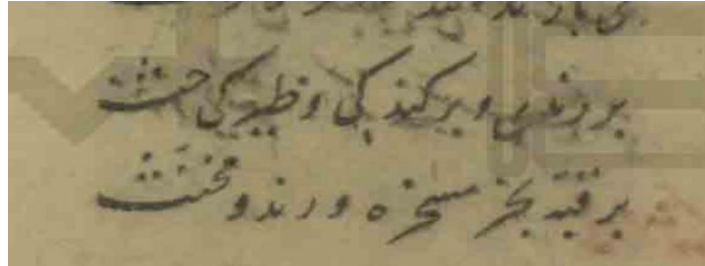
۳-۳-۱. بیت دوم از قطعه شماره ۲۱ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۴۷)

بلخی که کند از گه خردی پسران را بر رندی و بر گندگی و طیره‌گی حث

وزن مصراع دوم به این صورت که در متن ذکر شده است مخدوش است و تنها در صورت اضافه کردن کلمه «طیره‌گی» به کلمه «حث» این اختلال وزنی رفع می‌شود و در آن صورت هم اشکالی نحوی به وجود می‌آید، چون ما در این بیت با مصدر «حث کردن» روبه‌رویم و در صورت اضافه کردن «طیره‌گی» به «حث» نحو و معنا دچار اشکال

می‌شود. قدیم‌ترین نسخه‌ای که قطعه را داشته است «مج» است. اما در این نسخه هم «طیرکی» ضبط شده است (نسخه شماره ۱۳۴۷۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگ ۳۳۶) و بر نگارنده پوشیده است مصحح «ه» در «طیره‌گی» را از کجا به متن وارد کرده است. باری با همان ضبط «طیرگی» نسخه «مج» هم اشکال بیت رفع نمی‌شود. ضبط صحیح همان است که در نسخه «م» در نسخه بدل ذکر شده است؛ یعنی «بر کندگی و دفزنی و طیره‌گری حث». که با این ضبط، بیت اشکال وزنی و نحوی ندارد. «طیره‌گری» به معنی «خشمگنی» در لغت‌نامه آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل «طیره‌گری») اما این معنی در بیت سنایی تناسب چندانی ندارد. «طیره» به معنی «سبکی» و «طیش» و «سبک‌مغزی» هم آمده است (همان: مدخل «طیره») که با بیت مورد بحث همخوانی دارد. گفتنی است مصحح در بخش نسخه‌بدل‌ها برای مصراع دوم از نسخه «م» نسخه‌بدلی ذکر نکرده است و خواننده تصور می‌کند ضبط آن نسخه همانند متن است، اما با مراجعه به آن نسخه معلوم می‌شود در آنجا هم به صورت واضح «طیره‌گری» ضبط شده است و ضبط مصراع چنین است: «بر رندی و بر کندگی و طیره‌گری حث» (نسخه شماره ۲۱۸۴ کتابخانه ملی، ص ۴۹۱) که طبق ضبط این نسخه نیز بیت از هر گونه اشکالی خالی است.

برگ ۳۳۶، نسخه شماره ۱۳۴۷۱ مجلس شورای اسلامی

صفحه ۴۹۱ از نسخه شماره ۲۱۸۴ کتابخانه ملی

۳-۲-۳. بیت اول از قطعه شماره ۳۳ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۵۰)

ای که از بهر حرمت در تو [پشت] دولت میان و کام گذارد

این قطعه در دو دستنویس از تصحیح برزگر خالقی وارد شده است: «م ۲» (= نسخه شماره ۲۱۸۴ کتابخانه ملی) و «ه» (= نسخه شماره ۲۷۲۲ کتابخانه ایندیا آفیس). در بخش نسخه‌بدل‌های بیت اول نوشته شده است: «م ۲: بست دولت، که مصراع دوم متن بر اساس ه اصلاح گردید.» باید پرسید با توجه به اصلاح به عمل آمده، معنی مصراع «پشت دولت میان و کام گذارد» چیست؟ صحیح همان ضبط نسخه ۲۱۸۴ کتابخانه ملی است؛ یعنی «بست دولت میان و کام گذارد»؛ «میان بستن» به معنی «سخت پی کاری بودن» در لغت‌نامه آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل «میان بستن») و این معنی کاملاً با این بیت سازگار است. نکته دیگر اینکه در بسیاری از دستنویس‌های کهن (از جمله همین دستنویس ۲۱۸۴ کتابخانه ملی) حرف «گ» با یک سرکش و به شکل «ک» نوشته می‌شد. با توجه به این نکته می‌توان گفت اصل مصراع به این شکل بوده است: «بست دولت میان و گام گذارد». «گام گذاردن» به معنی «اقدام کردن» که با سیاق بیت مناسب است در لغت‌نامه آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل «گام گذاردن»).

۳-۳-۳. بیت ۱۹ از قطعه شماره ۳۷ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۵۱)

لیک معذورم از آنکه تو را [معجز شعرها حیران کرد]

چنانکه ملاحظه می‌شود وزن مصراع اول مختل است. فارغ از بحث وزن معنای شعر نیز اشکال دارد. این بیت از قطعه‌ای است که سنایی در مدح مسعود سعد سلمان گفته و در این بیت عذرخواهی می‌کند که شعرهای تو باعث حیرت من شده و اشعار دیگران را هم جزء اشعار تو جمع کرده‌ام. با ضبط کنونی، شعرهای مسعود سعد خودش را حیران کرده است و این با ابیات پس و پیش قطعه همخوانی ندارد. وانگهی ضبط دستنویس‌ها هم متفاوت با متن دیوان چاپی است. درواقع مصراع دوم مطابق دستنویس موزه کابل به این صورت است «شعر هر شاعری که دستان کرد» که در نسخه‌بدل ذکر شده است و این بیت در این دستنویس موقوف‌المعانی است (سنایی، ۱۳۵۶: ۴۶۸). مصحح مصراع دوم را طبق دو دستنویس دیگرش «ب» (= نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین) و «م ۱» (= نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی) به صورت متن درآورده است ولی به این نکته توجه نکرده است که ضبط

مصراع اول این دستنویس‌ها متفاوت است. به هر روی صورت درست بیت، ضبط ۶ نسخه دیگرست که به عنوان نسخه‌بدل ذکر شده‌اند:

لیک معذور دار از آنک مرا معجز شعرهات حیران کرد

۳-۳-۴. بیت ۲۵ از قطعه شماره ۶۰ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۵۷)

ز [مهر] جم چه کم آمد خواص مهر ملک؟ که بی [پیمبری] آن می‌کند که فرماید

مطابق نسخه‌بدل‌ها در نسخه‌های «ک»، «م» و «م» در مصراع دوم به جای «پیمبر»، «پیامبر» ضبط شده و مصحح آن را طبق برخی نسخه‌های دیگر به «پیمبر» اصلاح کرده است. این کلمه به صورت «پیامبر» که بر اساس سه دستنویس کهن است صحیح است. کلمه «پیامبر» اینجا بر وزن «فعلولن» است و الف آن به صورت فتحه تلفظ می‌شود. در دستنویس‌های متأخر به جهت اینکه ظاهراً وزن را مخدوش می‌کرده به صورت «پیمبر» درآمده است. سنایی در موارد دیگری هم این کلمه را به همین صورت به کار برده است که به ذکر سه مورد بسنده می‌کنیم؛

خشم از او و اصل او ندارد چشم او جگرگوشه پیامبر و خشم
(سنایی، ۱۳۹۷: ۱/۲۸۷)

پس چو دنیات سوی خویش برد کی پیامبر به سوی تو نگرد
چون پیامبر به دیده نبوی ننگرد در تو ز اهل دین نبوی
(همان: ۱/۵۳۳)

برای دیدن مبحث تبدیل مصوت بلند به مصوت کوتاه، خاصه در کلمه «پیامبر» رجوع کنید به (عیدگاه طرهبه‌ای: ۱۴۰۱: ۶۷۳ و ۶۷۴).

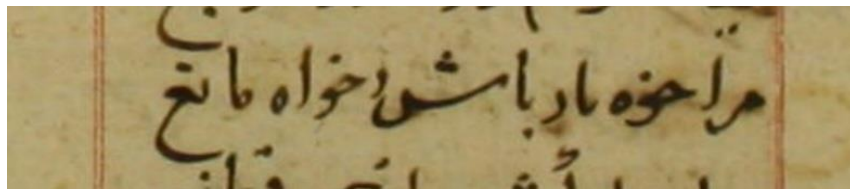
۳-۳-۵. بیت چهارم از قطعه شماره ۷۸ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۶۱)

طمع چون بگسلم از خلق و از تو مرا خواه یار باش و خواه مانع

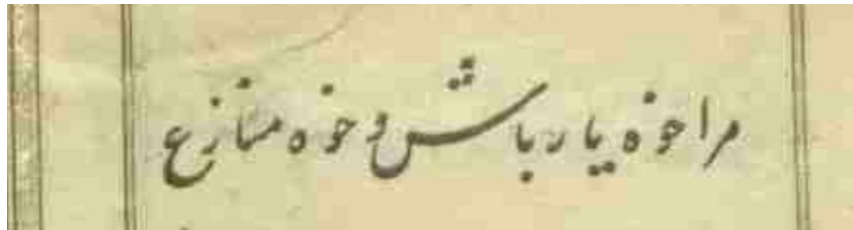

مصحح در بخش نسخه‌بدل‌ها برای این بیت نوشته است: «د: خوه منازع». یعنی برای لخت اول از مصراع دوم نسخه‌بدلی ذکر نکرده است، در حالی که با مراجعه به دو نسخه‌ای که این قطعه را داشته‌اند به ضبط درست دست می‌یابیم: «مرا خوه یار باش...» (نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین: برگ ۲۷۳ پ؛ نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: برگ ۳۱۵ ر). یعنی هر دو نسخه مورد استفاده مصحح در ابتدای مصراع دوم لفظ «خوه» را به جای «خواه» که در متن چاپی نوشته شده است، دارند. «خوه» مخفف «خواه» است (دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل «خوه») و در لغت‌نامه شواهدی در تأیید آن آمده است (همان). جز ابیاتی که در لغت‌نامه ذکر شده، شواهد بسیاری از معاصران سنایی می‌توان به دست داد که به یک مورد اکتفا می‌کنیم:

گرفته‌اند نکوخواه و بدخوه تو مدام یکی طریق ضلالت یکی طریق سوی
(سوزنی، ۱۳۳۸: ۳۵۲)

برگ ۲۷۳ پ نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین

برگ ۳۱۵ ر نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

۳-۴. ضبط برخی از اشعار در دو جای دیوان:

۳-۴-۱. قطعه شماره ۴۰ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۵۲)

این شعر در واقع یک قصیده کوتاه است و مصحح یک بار آن را در ضمن قصاید نقل کرده است (همان، ۱/۹۶؛ [قصیده شماره ۶۸]) و یک بار در ضمن قطعات. دلیل این کار ظاهراً این بوده است که آن قصیده کوتاه در دو جای نسخه «ه» کتابت شده است و در یک موضع، مطلع مقفاً ندارد. اینکه شعری در دو جای یک نسخه کتابت شود

سابقه دارد و دلایلی هم می‌تواند داشته باشد از جمله سهو کاتب. ولی اینکه مصحح آن شعر را به تبعیت از کاتب نسخه در دو جای دیوان بیاورد امری بی‌سابقه است. مصحح می‌توانست اختلافات قطعه مزبور را به عنوان نسخه بدل برای قصیده شماره ۶۸ بیاورد، چنانکه در موارد مشابه این کار به درست انجام شده و در مقدمه نیز به آن اشاره شده است (همان، ۱ / دوازده).

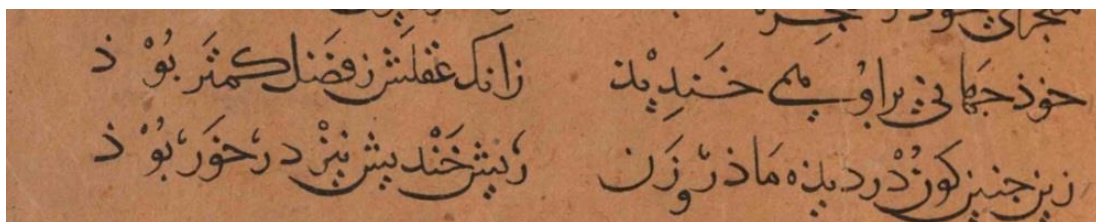
در ضمن قطعات یک بار دیگر هم این مسئله اتفاق افتاده است؛ قطعه شماره ۹۹ (همان، ۱ / ۷۶۹) عیناً و دقیقاً با همان ضبط، دو بیت از یک قصیده کوتاه است (قصیده شماره ۲۱۶؛ همان، ۱ / ۳۴۳) که در دو نسخه «مج» و «ه» دو بار کتابت شده‌اند.

۳-۵. ذکر نکردن برخی نسخه‌بدل‌های مهم:

۳-۵-۱. قطعه شماره ۵۱ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱ / ۷۵۴)

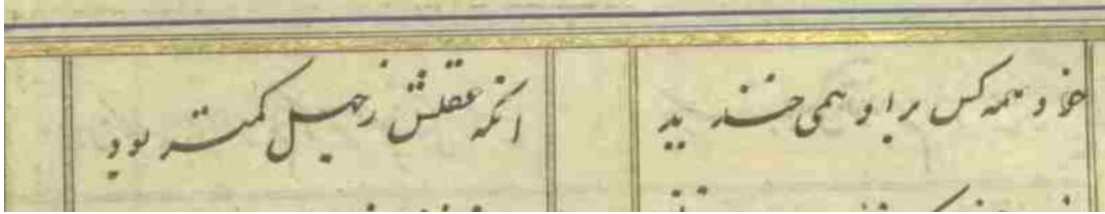
معجزی خود [ز] معجزه‌ی ادبار	نزد هر زیرکی کم از خر بود
خود همه کس بر او همی خندد	زانکه عقلش ز فضل کمتر بود

در بیت دوم فعل مضارع «همی خندد» با فعل ماضی «بود» که در ردیف قطعه است همخوانی نحوی ندارد. وانگهی «همی خندد» صرفاً ضبط یک نسخه است؛ یعنی «مج». ضبط دو نسخه «م» و «د» از تصحیح ایشان صریحاً «همی خندید» است. «خود جهانی بر او همی خندید» (نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی، ص ۳۷۰)؛ «خود همه کس بر او همی خندید» (نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، برگ ۳۲۸). لازم به ذکر است مصحح اختلاف این نسخه‌ها در فعل «همی خندید» را در نسخه‌بدل‌ها ذکر نکرده است و خواننده چنین تصور می‌کند که ضبط این دو نسخه همانند متن است. در چاپ مدرّس رضوی هم «همی خندید» در متن آمده است (سنایی، ۱۳۶۲: ۱۰۶۷).

صفحه ۳۷۰ از نسخه شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی

برگ ۳۲۸، نسخه شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

۳-۶. ترتیب نادرست ابیات در بعضی قطعات:

۳-۶-۱. ترتیب ابیات قطعه شماره ۶۰ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۵۶)

۵	شنیدمی که همی در نواحی قُصدار	ستاره را تف او چون درم بیالاید
۶	کنون ز فرّ تو پرّ کبوتر از گرمی	نسوزد ار فلک شمس را بپیماید
۷	کنون شده‌ست بر آنسان ز عدل و حشمت تو	که گردباد همی برگ کاه نرباید
۸	شنیدمی که ز نایمنی در آن کشور	ستاره بر فلک از بیم روی ننماید
۹	چو ایزد و ملک و خواجه نیکخواه تواند	بلا و حادثه بر درگه تو کی پاید؟

این قطعه در ۷ نسخه از نسخه‌های مورد استفاده مصحح وارد شده است و ترتیب ابیات آن بر اساس دو نسخه «ک» و «م» است. با مقایسه این دو نسخه و چنانکه دیگران هم گفته‌اند (سنایی، ۱۳۸۶: صد و دوازده؛ راستی‌پور، ۱۳۹۴ الف: ۲۵۱) معلوم می‌شود که این دو نسخه از لحاظ تعداد ابیات و ضبط عبارات بسیار شبیه به هم هستند و احتمالاً مادر نسخه واحدی داشته‌اند. راستی‌پور در مقاله‌ای درباره ترتیب نادرست ابیات در بعضی مواضع نسخه موزه کابل سخن گفته است و درباره تبعیت تام از این نسخه هشدار داده است (همان: ۲۵۱، ۲۶۸ و ۲۶۹). گذشته از این موارد، باید توالی معنایی و منطقی ابیات را در نظر گرفت که در ابیات فوق خلاف این مسئله را می‌بینیم. ابیات شماره ۷ و ۸ از لحاظ ترتیب معنایی و منطقی باید جابه‌جا شوند و با عنایت به نسخه‌بدل‌ها در ۵ نسخه دیگر که قطعه را داشته‌اند، چنین است. به عبارت دیگر در نسخه‌های «ب»، «مج»، «م۱»، «م۲» و «د» بیت شماره ۷ پس از بیت شماره ۸ آمده است. بنا بر این هم اکثریت نسخه‌ها و هم توجه به توالی معنایی و منطقی حکم به این جابه‌جایی می‌دهند.

در یک موضع دیگر از همین قطعه اتّفاقی مشابه رخ داده است:

۲۴	به خاتمی که فرستاد شاه زنده شدی	بلی! بزرگی و حکم روان چنین باید
۲۵	ز [مهر] جم چه کم آمد خواص مهر ملک؟	که بی [پیمبری] آن می‌کند که فرماید
۲۶	همیشه تا ز مزاج نم سیّم گوهر	مقیم روی چهارم‌گهر بینداید،
۲۷	اگر ز خاتم او ملک رفته باز آمد	همی ز خاتم این جان رفته باز آید،
۲۸	فروده باد همی مایه بقات! چنانک	چهار طبع تو بر یکدگر بیفزاید

این قطعه در مدح سرهنگ محمّد خطیبی است و اشاره به زهر خوردن او که سلطان غزنوی انگشتی خویش را به او اهدا می‌کند (سنایی، ۱۳۶۲: صد و سه). در این ابیات شاعر انگشتی سلطان را با انگشتی سلیمان نبی قیاس می‌کند و آن را برتر می‌داند. چنانکه مشاهده می‌شود ابیات شماره ۲۶ و ۲۷ باید جابه‌جا نوشته می‌شدند تا هم توالی معنایی بحث مقایسه انگشتی منطقی می‌بود و هم دعای تأیید که شامل ابیات ۲۶ و ۲۸ است و اکنون بین آن‌ها فاصله افتاده است. ترتیب ابیات بر اساس نسخه‌های «ک» و «م» است. مطابق نسخه‌بدل‌ها در نسخه‌های «ب»، «مج»، «م ۱» و «د»، بیت ۲۶ پس از بیت ۲۷ نوشته شده است و نسخه «م ۲» بیت ۲۶ را ندارد. بنا بر این در این موضع هم باید از ضبط اکثریت نسخه‌ها که توالی معنایی و منطقی ابیات در آن‌ها به درستی رعایت شده است، تبعیت می‌شد.

۳-۷. وجود اشعار دیگر گویندگان در دیوان مصحح ایشان به واسطه وارد کردن هر شعری به متن به صرف بودن در یک نسخه:

۳-۷-۱. قطعه شماره ۱۰۸ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۷۲)

اگر غم را چو آتش دود بودی	جهان تاریک بودی	جاودانه
همه عالم سراسر گر بگردی	خردمندی	شادمانه

مصحح این قطعه را که صرفاً در یک دستنویس مکتوب در قرن ۱۱ (دستنویس «ه») از دستنویس‌های مورد استفاده اش وارد شده است در متن آورده و آن را در کنار اشعار اصیل سنایی نشانده است. در حالی که این قطعه

مشهور در منابع متعدّد جزء اشعار شهید بلخی، شاعر نیمه اول قرن چهارم ذکر شده است. به ذکر چند منبع اکتفا می‌شود؛ (عوفی، ۱۳۳۵: ۲۴۳؛ فروزانفر، ۱۳۵۸: ۱۷ و ۱۸؛ لازار، ۱۳۶۱: ۳۴؛ دبیرسیاقی، ۱۳۷۴: ۱۳). صرف بودن شعری در یک نسخه دلیل انتساب قطعی آن به شاعر نیست و بهتر بود مصحح این قطعه و سایر اشعار مشابه را در بخشی به عنوان اشعار الحاقی نقل می‌کرد.

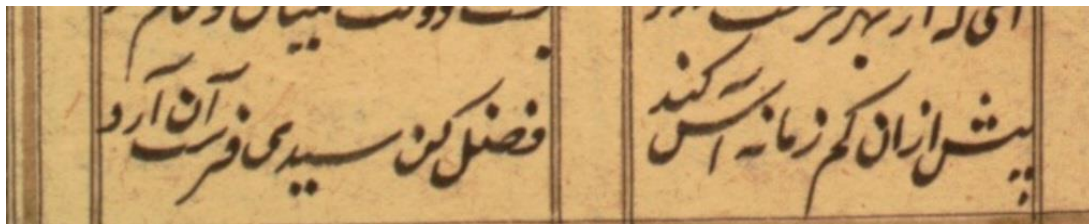
۳-۸. اغلاط چاپی:

۳-۸-۱. بیت دوّم از قطعه شماره ۳۳ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۷۵۰)

به این شکل نوشته شده است:

پیش از آن کم زمانه آس کند فضل کن سبّدی فرست آن آرد

که مصراع دوّم آن از نظر وزن و نحو اشتباه است. این قطعه در دو دستنویس «م ۲» و «ه» از دستنویس‌های مصحح وارد شده است. با توجه به اینکه در نسخه «م ۲» (=نسخه شماره ۲۱۸۴ کتابخانه ملی، ص ۴۰۲) «سبّدی» صریحاً با دو نقطه نوشته شده است و در بخش نسخه‌بدل‌های دیوان چاپی برای این بخش از بیت چیزی نوشته نشده است احتمالاً «سبّدی» غلط چاپی باشد. به هر حال صورت درست مصراع دوّم چنین است: «فضل کن سبّدی فرست آن آرد».

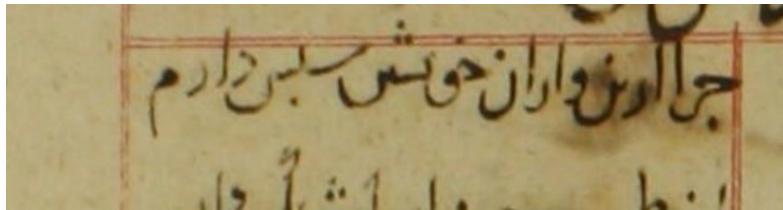
صفحه ۴۰۲ از نسخه شماره ۲۱۸۴ کتابخانه ملی

۳-۸-۲. بیت اول از قصیده شماره ۱۱۵۷ (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/۲۴۵)

چو بر قناعت از این گونه دسترس دارم چرا از این و از آن بر خویشتن سپس دارم؟

چنانکه ملاحظه می‌شود مصراع دوم اختلال وزنی و نحوی دارد و باعث این اختلال کلمه «بر» است. از میان نسخه‌های مورد استفاده مصحح قدیم‌ترین نسخه‌ای که این قطعه ۲ بیتی را داشته است نسخه «ب» است و با مراجعه به این نسخه معلوم می‌شود که در آنجا کلمه «بر» نیامده است و مصراع چنین ضبط شده: «چرا ازین و از آن خویشتن سپس دارم» (نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین، برگ ۲۷۳). با توجه به اینکه مصحح نسخه‌بدلی برای این نسخه ارائه نکرده است می‌توان گفت کلمه «بر» در مصراع دوم غلط چاپی است.

برگ ۲۷۳، نسخه شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین

مصحح در مقدمه‌اش بر دیوان نوشته است که در دیوان سنایی «گاه اشعار خارج از وزن را نظاره‌گیریم» و این را ناشی از ضعف سنایی در شاعری دانسته است (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/هفت). اما چنان که گذشت این خروج از وزن‌ها از جانب شاعر نبوده است و ناشی از بدخوانی نسخه و ترجیح ضبط غلط یک نسخه و... از جانب مصحح است.

۴. نتیجه‌گیری

تصحیح محمدرضا برزگر خالقی از دیوان سنایی اشکالات فراوانی دارد که بررسی و ذکر تمامی آن‌ها از حیطه یک یا چند مقاله خارج است. بخش مهمی از این اشکالات با عنایت به وزن و قافیه و معیارهای زبانی و سبکی و توجه به مجموعه دستنویس‌های مورد استفاده قابل اصلاح است. در این مقاله ۲۳ مورد از اشکالات بخش قطعات تصحیح

۱. این شعر در واقع قطعه‌ای ۲ بیتی است که برزگر خالقی آن را در ضمن قصیده‌ها نقل کرده است (رک: سنایی، ۱۳۹۳: یازده و دوازده؛ و نقد آن: راستی‌پور، ۱۳۹۴: ب: ۷۸).

مذکور را ذکر کردیم^۱ و صورت درست ابیات را مطابق با دستنویس‌ها و معیارهای زبانی و وزن و قافیه و... در پایان هر مورد نوشتیم. انتظار می‌رفت این تصحیح که بر اساس دستنویس‌های کهن و متعدد انجام شده است بتواند مرجعی مطمئن برای سنای پژوهان و مخاطبان شعر کهن باشد، اما به هیچ روی چنین نیست و محققان برای استناد به این دیوان مصحح باید نهایت احتیاط را به کار ببندند.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

- انوری، اوحد الدین (۱۳۶۴). دیوان، به اهتمام محمدتقی مدرّس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی [چاپ سوم].
- حمیدالدین کرمانی، احمدین حامد (۱۳۳۱). المضاف الی بدایع الازمان فی وقایع کرمان، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران: چاپخانه مجلس.
- دبیرسیاقی، محمد [به کوشش] (۱۳۷۴). پیشاهنگان شعر پارسی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- راستی‌پور، مسعود (۱۳۹۴ الف). «بررسی متن‌شناسی دست‌نوشته کلیات سنایی، متعلق به کتابخانه عمومی کابل»، نشریه اوراق عتیق، شماره ۴، صص ۲۵۱-۲۷۵.
- ----- (۱۳۹۴ ب). «نقد تصحیح دیوان حکیم سنایی به کوشش دکتر محمدرضا برزگر خالقی»، فصلنامه نقد کتاب، سال اول، شماره ۳-۴، صص ۷۵-۹۰.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدودبن آدم (۱۳۶۲). دیوان، به سعی و اهتمام مدرّس رضوی، تهران: سنایی.
- ----- (۱۳۳۶). دیوان، به کوشش مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.
- ----- (۱۳۹۳). دیوان، به کوشش محمدرضا برزگر خالقی، تهران: زوّار.
- ----- (۱۳۵۶). کلیات اشعار حکیم سنایی غزنوی، چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه عمومی کابل، به کوشش علی‌اصغر بشیر، کابل: بیهقی.
- ----- (۱۳۸۶). غزل‌های حکیم سنایی غزنوی، به تصحیح یدالله جلالی پندری، تهران: علمی و فرهنگی.

۱. نکته گفتنی اینکه متن بخش قطعات این تصحیح در مجموع شامل ۳۵ صفحه می‌شود (سنایی، ۱۳۹۳: ۱/ ۷۴۳-۷۷۷) و کل متن اشعار در این تصحیح ۸۵۰ صفحه است.

- ----- (۱۳۹۷). حذیقه الحقیقه و شریعة الطریقه، مقدمه، تصحیح، تعلیقات و فهرست‌ها، محمدجعفر یاحقی و سیدمهدی زرقانی، تهران: سخن.
- ----- دیوان، دستنویس شماره ۲۶۲۷ کتابخانه بایزید ولی‌الدین ترکیه، کتابت در ۶۸۴ق.
- ----- دیوان، دستنویس شماره ۱۳۴۷۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابت در ۸۳۷ق.
- ----- دیوان، دستنویس شماره ۲۱۸۴ کتابخانه ملی ایران، کتابت در ۱۰۰۲ق.
- ----- دیوان، دستنویس شماره ۲۳۲ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابت در ۱۰۰۳ق.
- ----- دیوان، دستنویس شماره ۲۳۵۳ کتابخانه ملی ایران، بدون تاریخ کتابت.
- سوزنی سمرقندی، محمدبن علی (۱۳۳۸). دیوان، به تصحیح ناصرالدین شاه حسینی، تهران: امیرکبیر.
- سیفی نیشابوری، علی بن احمد (۱۳۹۹). رسائل العشاق و وسائل المشتاق، نسخه‌برگردان به کوشش جواد بشری، تهران: دکتر محمود افشار با همکاری سخن.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۵). اشعار فارسی پراکنده در متون تا سال ۷۰۰، تهران: دکتر محمود افشار با همکاری سخن.
- عسجدی مروزی، عبدالعزیز بن منصور (۱۳۳۴). دیوان، به اهتمام و تصحیح و تحشیه طاهری شهاب، تهران: کتابخانه طهوری.
- عنصری بلخی، ابوالقاسم (۱۳۶۳). دیوان، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: سنائی [چاپ دوم].
- عوفی، محمد (۱۳۳۵). لباب‌الالباب، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: ابن‌سینا.
- عیدگاه طرهبه‌ای، وحید (۱۴۰۱). تلفظ در شعر کهن فارسی، تهران: دکتر محمود افشار با همکاری سخن [ویراست دوم].
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۵۸). سخن و سخنوران، تهران: خوارزمی [چاپ سوم].
- کاشانی، عبدالعزیز. روضة الناظر و نزهة الخاطر، دستنویس شماره FY.۷۶۶ کتابخانه دانشگاه استانبول، کتابت در سده هشتم ق.
- لازار، ژیلبر (۱۳۶۱). اشعار پراکنده قدیمترین شعرای فارسی‌زبان، تهران: انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران.
- ناصر خسرو قبادیانی، ابومعین (۱۳۷۳). سفرنامه، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.